

*Поглед над Балканите
View Over the Balkan Peninsula*

БОСНЕНСКИТЕ МЮСЮЛМАНИ И НЕЗАВИСИМАТА ХЪРВАТСКА ДЪРЖАВА (1941–1945)

Евлоги Станчев

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Изложението има за цел да представи положението на босненските мюсюлмани във военновременната Независима хърватска държава (1941–1945). Цялата историко-географска област Босна и Херцеговина е включена в рамките на образуваната през април 1941 г. нова държава, което изисква специфична стратегия спрямо босненските мюсюлмани (около 10 % от населението на НХД) от страна на Анте Павелич и хърватското ръководство. Усташката националистическа риторика, базирана до голяма степен на великохърватската доктрина от XIX в., се отнася изключително толерантно спрямо босненските мюсюлмани, определяйки ги като „ислямизирани хървати“, като „клон на хърватската нация“, а Босна и Херцеговина е възприемана като „историческа хърватска земя“. На т.нар. бошняци е обещана широка културно-религиозна автономия и участие в общественния живот на страната. Дългосрочната цел на усташкия режим обаче е да инкорпорира мюсюлманите в Босна към хърватската нация и културна орбита и да установи траен контрол върху Босна и Херцеговина. Агресивността, с която усташите водят своята национална политика, разочарова много босненски мюсюлмани, които отказват да сътрудничат на режима и предприемат своя политическа активност. Изследването също така обръща внимание на активното участие на бошняците в различни, често дори противостоящи си политически платформи и групировки, което свидетелства за все още неясната национална идентичност сред масовото мюсюлманско население в Босна.

Keywords: Bosnian Muslims, Independent State of Croatia (1941–1945), Second World War on Balkans, Ustaše, nationalism

В световната историческа наука Босна и нейното мюсюлманско население са подчертано проблематична тема, причините за което могат да бъдат разглеждани в няколко направления. До 1992 г. босненските мюсюлмани (известни още с етнонима бошняци) нямат своя национална държава и претенжават статута на религиозно и национално малцинство в рамките на различни държавни структури (Австро-Унгария, Кралство на сърби, хървати и

словенци, Кралство Югославия, Социалистическа федеративна република Югославия), което ги поставя в позицията на обект на различна държавна политика, следователно в потенциален обект на етническо напрежение. В този контекст относително късното оформяне на ясна национална идентичност при босненските мюсюлмани е сред основните причини тази общност да представлява конфликтна зона на различни, в случая противостоящи си, „национализиращи“ национализми – сръбския и хърватския (Брубейкър, 2004: 105–141). След 1918 г. сръбският национализъм (под формата на унитаризъм) и хърватският (под формата на сепаратизъм) влизат в непреодолим конфликт, изключващ продължаващото съжителство на двете национални идеологии в рамките на една обща държава. Хърватската национална идентичност се оказва несъвместима с югославската колективна идентичност, която според хърватските национални идеолози *de facto* прокарва великосръбската националистическа линия в югославската политика (Огнянова, 2010: 244–267).

В този контекст е редно да се направи кратък обобщителен исторически поглед на ситуацията в междувоенната югославска държава, довела до радикализирането на различните националистически доктрини на нейна територия. Въпреки че на институционално ниво възприема мултиетническа рамка, създаденото през 1918 г. Кралство на сърби, хървати и словенци (от 1929 г. Кралство Югославия), в което се включва и територията на Босна и Херцеговина, не се характеризира с пълна демокрация и етническа стабилност. Новата държава обединява относително сходни в етнолингвистично отношение общности, които обаче в исторически аспект са част от съвършено различни държавни структури. Целият държавен апарат е в ръцете на сръбския политически елит, който през междувоенния период, особено след приемането на Видовданската конституция през 1921 г., в известен смисъл прилага политика на целенасочено асимилиране и репресиране на несръбските народи и насилствено прилагане на великосръбската идея¹⁾. Разбира се, тази политика акумулира изострянето на междуетническите отношения и вероятността от етническо противопоставяне в междувоенна Югославия, от една страна, и все по-масовото възприемане на националистическия патос сред отделните етнически групи, от друга²⁾.

Авторитарните тенденции в Кралство Югославия започват да се забелязват още в годините на управление на крал Александър I Караджорджевич (1921–1934) и особено след установяването на неговия личен режим през 1929 г. Именно през този период тесният политически радикализъм и краен национализъм изместват умерените политически течения. През 30-те години на територията на Югославия се появяват многобройни националистически групи, някои от които влизащи в категорията на крайно дясното. Въпреки че има известни опити за пропагандиране на „югославски“ национализъм, под-

чинен до някаква степен на действащата просръбска конюнктура, по-голяма подкрепа сред обикновеното население имат конкретните национализми на сърби, хървати, словенци, представяни от съответните националистически групировки (Payne, 1996: 143–44; 325–326).

Най-радикална сред тях според много автори е профашистката хърватска организация на усташите³⁾, създадена през 1929 г. от Анте Павелич⁴⁾. Той изтъква необходимостта от формирането на по-агресивно хърватско политическо движение след установяването на диктатурата на крал Александър. Усташкото движение и неговата специфична националистическа риторика представляват изключително интересно явление в междувоенна Европа, занимаващо интереса на немалко изследователи в областта на съвременната балканска и военновременна история. От идеологическа гледна точка „усташството“ възприема като крайна цел създаването на независима хърватска държава, базирана на принципите на радикалния хърватски национализъм, датиращ своето начало още от XIX в. и целящ създаването на своеобразна „Велика Хърватия“, включваща земите на Хърватия, Далмация и Босна и Херцеговина. В някакъв смисъл се наблюдава известно сходство с вече споменатата великосръбска доктрина, стремяща се към образуването на голяма сръбска държава, обединяваща всички южни славяни. Разбира се, хърватският национализъм има своята регионална специфика, състояща се във възприемането на католическата идентичност като фундаментален компонент на хърватството, въпреки че усташите по своему не са членове на католическо или клерикално движение. Те възприемат изцяло идеологически дискурс за образа на хърватите като историческа опора на християнския Запад срещу ориенталските и „източнославянските“ нашественици. В този ред на мисли се подчертава различната идентичност на хърватската нация и нейното превъзходство над сърбите, които, от своя страна, са интерпретирани като основната историческа заплаха за интегритета на хърватството. Въпреки че по своята същност тази идеологическа рамка е подчертано расистка, е нужно да се отбележи, че в своята национална концепция усташите предвиждат асимилирането на сходните нехърватски народи на територията на бъдещата независима държава – хърватски сърби и мюсюлмани. Приоритетно място в усташката политика заемат босненските мюсюлмани, които през април 1941 г., след образуването на марионетната на силите на Оста Независима хърватска държава (НХД) и включването на цяла Босна и Херцеговина в нейните рамки, се превръщат в основно национално малцинство (Payne, 1996: 404–411).

Проблемът за положението на босненските мюсюлмани в НХД и политико-етническото напрежение, което го съпровожда, определено представляват интересен въпрос за съвременната историческа наука. В известен смисъл основните причини за сериозния интерес към проблема могат да се разглеждат в две направления: подчертаната специфичност на военновременния период

на територията на Югославия със своята политическа динамика и повратност и проектирането на част от тази политико-етническа конфликтност в годините на разпад на СФР Югославия и особено по време на войната в Босна и Херцеговина (1992–1995). До голяма степен авторовият интерес върху темата се ръководи от изброените проблематични направления и от регионалните етнодемографски специфики на босненската мюсюлманска общност.

В исторически контекст проблемът за мястото на Босна и босненските мюсюлмани в НХД занимава изследователите на военновременната хърватска държава, на съвременната балканска история и на югославската проблематика като цяло. Нужно е да се отбележи, че освен югославски и постюгославски автори, темата влиза в полезрението и на някои неюгославски специалисти. Впечатление прави, че подходите на неюгославските автори и на тези от бившите югославски републики често се различават. Западните автори, без значение на коя историческа школа са представители, нямат емоционална натовареност при разглеждането на проблематиката, което дава относително субективен, лишен от стереотипните балкански сюжети поглед върху проблема. Тяхната дистанцираност обаче понякога е съпроводена с непознаване на историческите детайли и оттам поражда погрешни интерпретации, което изисква повишена критичност към подобни анализи. От друга страна, много автори от бившите югославски републики изразяват емоционалната си съпричастност към проблема в своята академична работа. Това създава предпоставки за преповтарянето на параисторичните тези, продукти на противостоящите си крайни национализми, за които вече стана дума. Разбира се, сред югославските изследователи има немалко, чиито разработки върху проблема имат изключителна научна стойност, поради отсъствието на квазинаучния националистически дискурс или поради неговото оборване.

От изследователите от Югославия и от бившите югорепублики с особени заслуги за проучването на разглеждания проблем може да бъде посочено изследването на Нада Кишич Коланович (Kolanović, 2009). В проучването си специалистът се стреми да покаже интензивните опити на усташкия режим да интегрира босненските мюсюлмани към хърватската нация и културна орбита и да ги представи като „най-чисти хървати“, а Босна – като „център на хърватската държава“. Авторът смята, че усташите наследяват тази концепция от риториката на великохърватската доктрина, изградена през втората половина на XIX век. Друг специалист от бивша Югославия, работил върху проблема, е Фикрета Йелич-Бутич (Jelić-Butić, 1977), чиято теза също се базира на агресивните опити на усташката пропаганда да инкорпорира бошняците и да ги представи като интегрален елемент на хърватската нация. Агресивността на усташкия режим е застъпена и в тезите на специалистите Йозо Томашевич (Tomasevich, 2001) и Стефан Павлович (Pavlowitch, 2008). Интересна е и тезата на босненския автор Енвер Реджич (Redžić, 1987; 2005). Той споделя

виждането, че Босна и Херцеговина става поле на жестокост и насилие, тъй като е заобиколена от две претендиращи за историческо право върху нея страни – Сърбия и Хърватия.

Сред групата на неюгославските специалисти, занимавали се с гореизложените проблеми, може да бъде посочен д-р Марко Атила Хоар, който в своите изследвания обяснява първостепенното значение на Босна и босненските мюсюлмани за НХД и следваната от нея националистическа идеология (Ноаге, 2006; 2007). Впечатление прави и работата на военния историк Джордж Лепре – автор на едно от най-забележителните проучвания върху босненската СС дивизия „Ханджар“ (Lepre, 1997). Той изтъква важността на дивизията за съхраняването на статуквото, създадено от профашистките сили в Босна и Югославия в периода на Втората световна война. Друг неюгославски изследовател, работил върху проблема за босненските мюсюлмани в рамките на НХД, е българският специалист Ирина Любомирова (Любомирова, 2001). В своята монография авторът определя политиката на усташите спрямо босненските мюсюлмани като политика на целенасочена асимилация, която има за цел да представи бошняците като клон на хърватската нация и по този начин да се съхрани интегритетът на военновременната хърватска държава и усташкият режим.

Настоящото изложение има за цел да представи положението на босненските мюсюлмани в рамките на образуваната през Втората световна война НХД. Ще бъдат проблемно и аналитично разгледани: 1) Включването на Босна в администрацията на новата хърватска власт; 2) Политическата риторика на усташите спрямо Босна и местното мюсюлманско население; 3) Мюсюлманската реакция срещу усташкия режим и техните различни форми на политическа активност. Изследването не може да претендира за максимална изчерпателност, каквато може да бъде постигната при задълбоченото анализиране на огромния архивен масив. По-скоро целта на текста е да се постигне една по-обща представа върху разглежданата проблематика. До голяма степен може да се отбележи, че максималното детайлизиране чрез автентичен архивен материал изисква друг формат изложение.

Включване на Босна и Херцеговина в НХД и установяване на хърватската администрация в босненските земи

В навечерието на инвазията на силите на Оста в Кралство Югославия през 1941 г. Босна е на ръба на гражданска война поради нерешения национален въпрос в региона и в Югославия като цяло. По това време модерната босненска идентичност е почти напълно оформена и се споделя от всички образовани хора в Босна и Херцеговина. Тя обаче е пречупена през различни национални и по своята същност противостоящи си призми – хърватска, сръбска, мюсюлманска и дори еврейска. В този смисъл войната в Босна и

Херцеговина през 1941 г. представлява странна „вътрешнобосненска“ война, в която Босненският въпрос е поставен по много различни начини. Той бива преформулиран след окупацията на Югославия от Оста, която създава изцяло нова политическа обстановка.

На 6 април 1941 г. Германия напада Югославия, като на 12 и 13 април германските сили бомбардират Сараево, убивайки повече от 50 цивилни граждани. Независимата хърватска държава е провъзгласена на 10 април от Славко Кватерник⁵⁾ – бъдещ министър на въоръжените сили на НХД, по заповед на полковника от СС Едмунд Весенмайер и в името на усташкия лидер Анте Павелич, който получава специфичната титла „Поглавник“⁶⁾ (фюрер). Първоначално Хитлер смята НХД да бъде „независима“, но да не включва Босна и Херцеговина, чиято политическа съдба да бъде оставена в ръцете на съюзна Италия. Това е показателно за липсата на стратегически интерес от страна на германците относно Босна и Херцеговина и обяснява слабото германско присъствие в тази територия през войната, което позволява в по-голяма степен движение на вътрешни автономистки и антифашистки фракции. В крайна сметка вследствие на германо-италианските преговори на Виенската конференция от 21–22 април 1941 г. територията на Босна и Херцеговина попада изцяло в състава на НХД, чиято източна граница съвпада с историческата граница на Босна (Ноаре, 2007: 199–200).

През юни 1941 г. се приема решение за административното разделяне на НХД на 22 велики жупи, оглавявани от велики жупани. Седем от тези жупи са с административен център в Босна и Херцеговина – Врхбосна (Сараево); Усора и Соли (Тузла); Сана и Лука (Баня Лука); Плива и Рама (Яйце); Лашва и Глаз (Травник); Крбава и Псат (Бихач); Хум (Мостар). Последните две включват територии извън Босна и Херцеговина. Пет други жупи включват босненски територии, но с център извън Босна и Херцеговина – Брибир и Сидрага (Книн); Дубрава (Дубровник); Гора (Петриня); Ливац и Заполие (Нова Градиска); Посавие (Славонски Брод) (Ноаре, 2007: 204–206).

За да бъде ускорено политическото усвояване на Босна и Херцеговина, Павелич привлича босненски хървати и мюсюлмани в държавния апарат на своя режим. В първото правителство на НХД, назначено на 15 април 1941 г., участва Осман Куленович⁷⁾ като вицепремиер, наследен от брат си Джафер-бег Куленович⁸⁾, който заема поста до края на съществуването на страната. Най-високопоставеният пост след Павелич е този на доглавника (вицефюрер). След Миле Будак⁹⁾ следващите двама доглавници са босненски политици от предюгославските години – прохърватският мюсюлманин Адем-ага Мешич¹⁰⁾ и хърватинът Йозо Сунарич. Постът след доглавниците е на побочниците (адютанти), в редиците на които се открояват имената на мюсюлманите Алия Шуляк и Хакия Хаджич – по-рано лидери на мюсюлманското крило на Хърватската селска партия. Трябва да се отбележи, че Хаджич е основен агент

на Павелич за мобилизирането на босненските мюсюлмани в усташкото движение (Ноаре, 2007: 204–206). Също така загребският мюфтия Муфтич става член на Държавното вече в НХД, а в хърватския Сабор има 17 мюсюлмани (Любомирова, 2001: 262–303).

Включването на политици от Босна и Херцеговина и особено мюсюлмани в държавния апарат може да се разглежда като пропаганден ход. По този начин усташите целят да покажат важността на Босна и нейното население за своя режим. Също така, асимилирайки босненския елит, новата власт ограничава възможностите за политическата активност в Босна, която в даден момент би била в състояние да прерасне в сепаратистки настроения. Осигуряването на вътрешна стабилност в страната е приоритетен въпрос за хърватското ръководство, което е сред основните причини за специалното отношение към Босна и нейното население. Мюсюлманите обаче не получават реално участие във властта. Въпреки че имат свои представители в правителството, на тях са отредени по-скоро представителни функции, което в един по-късен етап предизвиква недоволство сред голяма част от босненските мюсюлмани.

Хърватската националистическа риторика и асимилационна политика по отношение на Босна и босненските мюсюлмани

След създаването на НХД мюсюлманският въпрос става един от основните вътрешнонационални въпроси в страната, тъй като около 10 % от населението в новата държава изповядва исляма. В навечерието на Втората световна война в Босна и Херцеговина живеят около 1,2 млн. сърби, 700–800 000 мюсюлмани и 500 000 хървати (Любомирова, 2001). По този начин босненските мюсюлмани се превръщат във въпрос от първостепенна важност в политическата стратегия на Павелич и усташкия режим. Новата власт обаче все още няма сериозна политическа подкрепа в Босна, което я принуждава да направи доста компромиси за босненската идентичност на мюсюлманското и хърватското население. С други думи, за да завладеят Босна и Херцеговина политически, усташите трябва да стимулират мюсюлманския патриотизъм.

Важността на Босна за усташкия режим се засилва след Римската спогодба от 18 май 1941 г., според която НХД отделя огромна част от Далмация в полза на Италия. Този акт на явно отстъпление от националните интереси се обяснява от режима с това, че Славония и Далмация са само периферията на историческа Хърватия, чието сърце е Босна и Херцеговина (Ноаре, 2007: 200–204). Опитите на усташите да преориентират хърватския национализъм вън от Далмация по посока Босна и Херцеговина е продиктуван от стремежа да се избегнат конфликти с италианските съюзници.

Хърватската националистическа риторика, най-общо казано, застъпва тезата, че Босна и Херцеговина е „историческа“ хърватска земя, върху която единствено хърватската държавност има „историческо“ право, а бос-

ненските мюсюлмани представляват „ислямизирани хървати“, своеобразен клон на хърватската нация. Тази концепция изкрystalизира в хърватската националистическа идеология още по времето на Анте Старчевич¹¹⁾. Според него босненските мюсюлмани са „най-чисти хървати“, а босненският ислям представлява една от двете исторически „хърватски вери“, редом с католицизма (Любомирова, 2001). Усташите възприемат тази идея и я доразвиват в специфичните политически условия, които се създават след сформирването на НХД. Още от самото начало на новата власт тя подчертава важноста на Босна за хърватската нация и отрича легитимността или съществуването на каквато и да е друга нация там, преди всичко сръбска.

Това съвсем ясно личи от изказванията на висши държавни ръководители веднага след създаването на НХД. След своето пристигане в Сараево на 24 април Славко Квартеник издава прокламация към „босненско-херцеговските хървати“ (в това число хървати и мюсюлмани) от името на Поглавника, „който е роден на почвата на нашата велика Херцег-Босна“. Поглавникът вярва, по думите на Квартеник, че Босна и Херцеговина е „най-ценният същностен камък за хърватската държавност“ и че „няма хърватска държава без Горда Босна; няма хърватска нация без вас, смели бошняци и издръжливи херцеговци. Вие сте сърцето на Независимата хърватска държава“. Квартеник обещава, че „правителството на НХД ще бъде за постоянно преместено в Босна“, имайки предвид преместването на столицата от Загреб в географския център на новата държава Баня Лука. Целта на този ход е пропагандата да докаже първостепенното значение на Босна и Херцеговина за новата държава. В крайна сметка тази идея никога не става факт. Поглавникът специално поздравява мюсюлманите като „наши чистокръвни хърватски синове“. Квартеник обещава, че „за вечни времена мюсюлманските домове ще останат свободни, първият и последният хърватин ще умре, преди да изостави Босна“. Той завършва прокламацията с възклицанието „Да живее Поглавникът д-р Анте Павелич, начело на смелите синове на Босна и Херцеговина! Да живее НХД!“ (Hoare, 2007: 200–204).

В усташка Хърватска, по подобие на всички авторитарни държави, пресата е абсолютно цензурирана и е превърната в пропаганден инструмент и продължение на официалната идеология. В този контекст хърватската преса започва постоянно да публикува материали относно хърватския произход на мюсюлманите и хърватското право над Босна. Мюсюлманите от Босна, Херцеговина и Новопазарски Санджак са официално обявени за „клон на хърватския народ“ и им се признава принадлежността към хърватската народност. От основаването на НХД ежедневно в пресата те са наричани „кръвни братя“, „хървати от мюсюлманската вяра“, „най-здравата и жизнена част на хърватския народ“ и т.н. В усташкия печат постоянно се подчертава, че хърватските мюсюлмани и католици са равноправни и „държавотворни“ елементи в новата държава (Любоми-

рова, 2001: 262–303). Показателен за казаното дотук е публикуваният материал в усташкия вестник в Баня Лука „Hrvatska Krajna“ през април 1941 г., в който се заявява че „малката хърватска нация е разделена между два свята – западен – католически, на мнозинството, и източен – мюсюлмански, на малцинството. Ние сме единствената нация в Европа, която притежава два толкова различни културни и религиозни елемента“. От тези две крила на хърватската нация мюсюлманската част е „най-чистокръвната, докато католическата част на хърватската нация е значително повлияна от притока на чужди елементи – германски, чешки, маджарски, италиански, словенски“ (Hoare, 2007: 200–204).

Усташката пропаганда представя мюсюлманската национална традиция като своеобразен израз на хърватството. Пропагандата казва, че „бошняството е нищо друго освен съхранено хърватство, което под крилете на исляма е намерило своята защита и непрекъсната линия“ (Jelić-Butić, 1977: 197). Според усташите религиозното разграничение на хърватите на мюсюлмани и християни в исторически план е „най-голямата трагедия на хърватското минало“, чиито тежки последици се усещат и днес. На 29 февруари 1942 г., изцяло в пропаганден националистически патос, Анте Павелич заявява: „Мюсюлманската кръв на нашите мюсюлмани е хърватска кръв. Мюсюлманската вяра е хърватска вяра, защото нейните привърженици в нашата земя са хърватски синове“. (Любомирова, 2001: 262–303).

Чрез това кредитиране на босненските автономисти и мюсюлмански национални традиции усташите се опитват да разширят границите на своята държава на изток от р. Дрина, в Новопазарски Санджак, претендирайки, че мюсюлманското население там е хърватско. Усташките отряди дори влизат в Санджак в началото на май 1941 г. и овладяват няколко населени места, но това искане е изоставено под италиански натиск и всички усташки единици напускат (Jelić-Butić, 1977: 91–92).

За да легитимират своята пропаганда, усташите трябва да намерят сериозна аргументация в историята на Босна и на босненските мюсюлмани. Особен акцент е поставен върху автохтонния характер на хърватите в Босна и Херцеговина, като според тях до XV в. в региона няма етнически сърби, а също така няма и мюсюлманско население. След османската инвазия процесът на ислямизация обхваща местното босненско население, което е хърватско по своя етнически характер (католици и богомили). Относно православно население в Босна и Херцеговина то е обявено за късни нашественици, проникнали в региона с османската инвазия. Също така им се отрича сръбският етнически характер, като са обявени за „власи“ и „неславяни“ от православната вяра (Jelić-Butić, 1977: 91–92).

Усташките националистически идеолози също така изтъкват особения принос на исляма в съхраняването на хърватската идентичност (Любомирова, 2001: 262–303). Според тази представа, по своя характер мюсюлманската вяра прави

населението много по-консервативно по отношение на неговите културни и лингвистични характеристики. В исторически контекст в-к „Hrvatska Krajina“ отбелязва, че мюсюлманите под ръководството на „Хюсеин-бег Градашчевич¹²⁾, Дракона на Босна, са жертвали своята кръв и привилегии в опита си да постигнат независима държавност, в която хърватското население ще бъде принципният ръководител“ (Muradbegović, 1941). През този период Градашчевич е официално обявен и почитан като хърватски национален герой.

В хърватската преса се отделя специално внимание на процеса на ислямизация, тъй като, както вече бе споменато, ислямът е официално обявен за религиозен елемент в НХД. Ислямизацията в Босна и Херцеговина е представена като не толкова насилствен, колкото доброволен процес. Също така проблем представлява процесът на „турчение“ сред част от босненския елит, наследен още от османския период. Темата за мюсюлманската идентичност на местното босненско население създава необходимостта да се докаже, че босненските мюсюлмани не са турци, а са етнически хървати. Усташките автори доказват, че бошняците винаги са се разграничавали от турците чрез свой собствен език, обичаи, традиции и култура през вековете. Особено внимание се отделя на лингвистичните аргументи. Изтъква се неоспоримото доказателство, че босненските мюсюлмани употребяват именно хърватския език, базиран на йекавския диалект (Любомирова, 2001).

В пресата непрекъснато се повтаря, че хърватите и мюсюлманите са от идентичен етнически и расов тип. Нужно е да се отбележи, че подобно на пропагандата в нацистка Германия, тази в НХД отделя сериозно внимание на расовата теория. В този исторически период особено популярна сред някои хърватски учени е тезата за готската етническа и расова принадлежност на хърватския народ като политическа и пропагандна алтернатива на славянската идея в хърватската историческа наука. Готската теория за етногенезиса на хърватите се споделя от учени като словенеца Якоб Келемина и хърватина Петър Шевгич, а в по-нови времена от хърватина Иван Мужич (Mužić, 1996: 51–89). В този ред на мисли, тъй като това е официалната расова теория в НХД, босненските мюсюлмани също трябва да възприемат готската теза за своя етногенезис.

Усташката политика спрямо мюсюлманите има за цел да ги приобщи ефективно в рамките на хърватската държава. Затова националната програма на усташите предвижда предоставянето на религиозно-просветна автономия на Босна и Херцеговина. Искането за автономия е представено пред Анте Павелич от Адем-ага Мешич на 7 август 1941 г. (Konjević, 1973). В този ред на мисли през август 1941 г. режимът нарежда построяването на джамия в Загреб, която е открита на 18 август 1944 г. Анте Павелич нарича джамията „светилище на хърватския народ и на исляма“. Срещу този строеж обаче се надига вълна на недоволство сред много католици, сред които и е архиепископът на

града. Построяването на мюсюлмански храм в хърватската столица може да се тълкува като част от целенасочено пропагандираната от режима религиозна толерантност, изцяло в противоречие с антимюсюлманската политика на бившето Кралство Югославия. Също така, за да се усили впечатлението за религиозна толерантност, в местните училища се допускат мюсюлмански учители, позволява се даже и създаването на специални мюсюлмански части в хърватската армия (Любомирова, 2001).

Още с установяването на усташкия режим властта пропагандира, че изповядването на исляма ще продължи свободно в рамките на новата държава. На официално равнище на мюсюлманите се гарантира свобода на религията и образованието. Ежегодно се публикуват специални материали и поздравителни статии във в-к „Hrvatski narod“ по случай мюсюлманските религиозни празници. В поздравителен адрес до „хърватската мюсюлманска младеж в Загреб“ за Курбан Байрам през 1942 г. хърватският академически клуб „Муса Часим Чатич“ заявява, че „Байрамът е благ ден за хърватското разбирателство“ (Йовевска, 2006: 149–151). Толерирайки исляма, усташите целят да привлекат на своя страна влиятелната улема. Столицата Загреб се превръща в пропаганден център не само за мюсюлманското население в НХД, но и за славяните мюсюлмани от Сърбия, Черна гора, Македония и Новопазарски Санджак (Любомирова, 2001).

Усташите обаче не признават етническата самостоятелност на мюсюлманите, което е продиктувано най-вече от страха от евентуален сепаратизъм. Това в даден момент започва да отблъсква част от мюсюлманското население, стремящо се към постигане на трайна босненска автономия. Мнозинството от тях не се считат нито за хървати, нито за сърби и желаят спрямо тях да бъде приложен принципът на самоопределението. Също така мюсюлманите не получават обещаната религиозна автономия в рамките на новата държава. Още в ранните години на НХД мюсюлманските първенци поставят въпроса за изработването на закон, който да фиксира статута на исляма в страната и да даде широка религиозно-просветна автономия на Босна и Херцеговина. През юни 1941 г. в Сараево се сформира комисия от специалисти по шариатско право, начело с Хакия Хаджич, която изготвя и предава на Павелич и усташкото ръководство „Проект за ислямски закон и устав“. Усташите обаче никога не издават окончателна наредба-закон, гарантираща религиозно-културна мюсюлманска автономия. След смъртта на рейсул-улема (духовен лидер на мюсюлманската общност в НХД) през 1943 г., правителството не назначава ново лице на поста и той остава вакантен до края на войната (Hoare, 2007: 200–204).

В този контекст нараства разочарованието от усташкия режим сред голяма част от босненските мюсюлмани. Те не само не получават обещаната им автономия, но и се превръщат в обект на асимилация от агресивната велико-

хърватска доктрина. Мюсюлманите се безпокоят да не се превърнат в следващите жертви на репресии и преследвания, след като усташите приключат със сърбите и евреите. Друга причина за недоволството на мюсюлманите в Босна става военновременният хаос, състоящ се в неефективното функциониране на хърватската администрация и нарастващия терор в босненските земи от четници и други групировки. Това води до засилване на сепаратистичните тенденции сред немалко мюсюлмани (Hoare, 2007: 200–204).

Мюсюлманската реакция срещу режима и политическа активност

Необходимо е да се отбележи, че мюсюлманската политическа активност във военновременната хърватска държава свидетелства за голямата степен на обвъркване сред бошняците като отделен национален елемент. В известен смисъл от трите основни етнически групи в Босна и Херцеговина мюсюлманите имат най-неясна и неоформена национална идентичност поради няколко ясно изразени фактора. От една страна, сърбите и хърватите в Босна и Херцеговина притежават дългогодишна държавна традиция, която означава ясна политическа линия, отстояваща собствените национални интереси. Босненските мюсюлмани нямат своя национална и политическа традиция, първо – поради липсата на собствена държава в исторически аспект (средновековното босненско кралство нито има мюсюлмански характер, нито може да се впише в категорията на националните държави), и второ – поради изолирането им от горните етажи на властта в междувоенна Югославия. От друга страна, босненските мюсюлмани са относително аморфна етническа маса, обект на чужди „национализиращи“ национални политики, поради своето етнолингвистично сходство със сърбите и хърватите и поради изключителното място, което заема Босна и Херцеговина в националните доктрини и на сърби, и на хървати. Липсата на ясно изразена национална идентичност може да се обясни и с религиозния фактор. За исляма нацията не е абсолютна стойност, тъй като е наднационална религия. Тези причини до голяма степен могат да обяснят хаотичната политическа активност на босненските мюсюлмани в НХД, даваща резултат в оформянето на няколко коренно противостоящи си крила – сепаратисти и борци за мюсюлманска и босненска автономия (спорно е доколко е било възможно съществуването на независима Босна към този момент), колаборационисти с хърватските и германските власти, антикомунисти и прочетнически настроени фракции, партизани, обикновени бандитски бригади.

Мюсюлманският сепаратизъм и автономизъм са без съмнение най-изявените форми на бошняшка политическа активност в рамките на НХД. Като основна причина голяма част от мюсюлманския босненски елит да се настрои сепаратистки може да се посочи неправилната вътрешна политика на усташкото ръководство. Усташките преследвания срещу сърби и евреи се възприемат от много мюсюлмани като неправилни и нарушаващи баланса и меж-

дуетническият мир в Босна. От друга страна, тези репресии пораждат мощно сръбско бунтовничество, което извършва антимюсюлмански погроми, от което страда цивилното население. Необразованите сръбски селяни като цяло нямат реална представа за съществуването на НХД и усташите, още по-малко за нацистка Германия. За тях врагът представляват „турците“ (Hoare, 2007: 206–226). Именно „турците“, т.е. мюсюлманите търпят серия отмъстителни насилствени акции от сръбското бунтовничество, тъй като сръбският битов национализъм, изцяло в контекста на етнокултурната балканска стереотипия, ги представя като „историческия враг“ на Сърбия и сръбството. Предпоставки за подобно мислене откриваме в консервативния характер на сръбския национализъм, представящ себе си за исторически стожер на православието срещу исляма.

В този ред на мисли е редно да се отдели известно внимание на междуетническата солидарност по време на Втората световна война на територията на Югославия и в частност Босна и Херцеговина. Много автори, съзнателно или не, пропускат да отбележат това явление в своите тематични проучвания, въпреки немалкото документални сведения. От тях става ясно, че на битово равнище в национално и конфесионално разнородните босненски земи през разглеждания период съществува известна форма на междуетническа солидарност. В някакъв смисъл това може да се обясни с многовековното мирно съжителство на всички конфесии (православни, католици, мюсюлмани и евреи).

В тези условия голяма част от босненските мюсюлмани проявяват солидарност със своите вековни съседи. На базата на местното родство, известно още като „кумство“⁽¹³⁾, добросъседството и добрите отношения между обикновените сърби, хървати и мюсюлмани се образува спонтанна съпротива сред многонационалното босненско население срещу репресивните форми на усташкия режим. Хървати и мюсюлмани приютяват и защитават сърбите от усташите. Същото правят по-късно сърбите с хърватите и мюсюлманите, пазейки ги от сръбските въстаници, а по-късно и от четниците (Hoare, 2007: 206–226). Това свидетелства за добре оформената общобосненска идентичност, представяща Босна като обща родина за всички, живеещи на нейната територия.

Този модел на междуетническа солидарност се прилага на териториите на цяла Босна и Херцеговина и довежда до масова подкрепа на мюсюлмани и хървати за сръбските им съседи. Белезите на мюсюлманска солидарност към подложеното на репресии сръбско население се разпростират в цялата страна, като такива случаи са засвидетелствани в село Рипач (Бихачки район), село Грабанте (района на Яйце), в Добойска община (Северна Босна), в Тузла (Североизточна Босна), в Гачко (Източна Херцеговина) (Hoare, 2007: 206–226). Мюсюлманските ходжи осигуряват много хора, които оказват съпротива на репресиите. През целия период на войната улемата представлява моралната опозиция на усташкия режим. В Гачко ходжата Авдибег открито призовава в

местната джамия мюсюлманите да защитават своите сръбски съседи от усташите (Džubur, 1986). В херцеговинското село Фатница през юли 1941 г., след петъчната молитва, започва дискусия сред местните мюсюлмански първенци относно отношението на усташките власти към сърбите. Асим Перван – млад студент по ислямско право от Сараево, заместващ отсъстващия ходжа, осъжда да преследването на сърбите и призовава за сътрудничество между сърби, хървати и мюсюлмани в борбата срещу окупаторите (Hoare, 2007: 206–226). Подобна съпричастност проявяват освен мюсюлманските духовници в страната и францисканският орден, който също се обявява в защита на сърбите. Тук е мястото да се отбележи, че през цялата война Сараево е основно убежище за много бежанци от Източна Босна и Санджак, където четническите погроми са най-големи. До края на войната бежанците в Сараево достигат 50 000 души (Pavlowitch, 2008: 22–49).

Съпротивата на босненците от всички три национални общности срещу репресивните мерки на нацисти, усташки, бунтовници и четници показва, че етническото насилие в Босна и Херцеговина в периода 1941–1942 г. не се дължи на някаква предполагаема културна или генетична предразположеност на босненците към насилието, а е продукт на един изключителен набор от политически обстоятелства, които позволяват на външни сили да нарушат вътрешния междуконфесионален баланс между селските и градските общности в региона.

Усташкият геноцид срещу сърби, цигани и евреи е посрещнат негативно от много мюсюлмански политици, а също и от обикновеното бошняшко население, което смята, че този процес ще доведе до пагубни за самата мюсюлманска общност последствия. Мюсюлманската опозиция срещу преследванията дава като резултат серия от резолюции, издадени в периода септември–декември 1941 г. от висши представители на мюсюлманския елит в главните босненски градове, адресирани до германските и хърватските власти и осъждащи преследванията. Такива резолюции издават събранията на мюсюлманските първенци в Приедор (23 септември), Сараево (12 октомври), Мостар (21 октомври), Баня Лука (12 ноември), Бийелина (2 декември) и Тузла (11 декември) (Hadžijahić, 1973). В тези документи се осъждат насилствените действия срещу сърбите в духа на ислямската култура и етика (Hoare, 2007: 226–230). Усташите са обвинени както в малтретиране на част от мюсюлманското население, което не сътрудничи на техния режим, така и за опитите им да настроят едни срещу други сърби и мюсюлмани. В един от тези документи се подчертава, че от началото на усташкия режим мюсюлманите се страхуват от жестоките репресивни мерки, които се предприемат срещу сърбите, защото това подбужда реваншизъм и насилие от страна на последните срещу невинно мюсюлманско население. По това време са извършени няколко кланета на сръбски и черногорски четници срещу босненски мюсюлмани (Hoare, 2006: 10). Тези

резолюции показват, че както от морална гледна точка, така и ръководени от собствените си интереси, мюсюлманите категорично се противопоставят на усташкия геноцид, който събужда сред сърбите жажда за кръвно отмъщение срещу мюсюлманите. Именно тук могат да се открият някои от основните предпоставки за изострянето на антимиюсюлманските настроения сред босненските сърби, което в известна степен придава „отмъстителен“ характер на насилствените действия на силите на Република Сръбска срещу босненските мюсюлмани по време на войната в Босна (1992–1995).

Усташките репресии засилват мюсюлманския автономизъм и съпротива срещу усташкия режим. Най-видните ранни манифестации на мюсюлманската автономистка опозиция в НХД са вече цитираните мюсюлмански резолюции от септември-декември 1941 г. По-конкретна форма на опозиция е формирането на мюсюлманска милиция, която се появява спонтанно, бранейки мюсюлманските градчета и села от сръбските бунтовници. Усташите са принудени да толерират това в опита си да урегулират мюсюлманския сепаратизъм, но мюсюлманската милиция обикновено не е лоялна на усташите, често вижда в тях врагове, еквивалентни на сръбските бунтовници (Hoare, 2007: 267–273).

Образуването на мюсюлмански въоръжени части допълнително допринася за засилването на сепаратизма в различни региони на страната. Мюсюлманските автономисти от Сараево се опитват да отцепят Босна и Херцеговина от НХД чрез въоръжения легион на тузленския търговец Мухамед-ага Хаджиефендич. Сред тези, които участват в този сараевски проект, са Хаджихасанович, Хафиз Мухамед Панджа и кметът на града Мустафа Софтич. В района на Херцеговина се наблюдава подобна тенденция за установяване на автономни мюсюлмански въоръжени сили, които да придобият прочетническа форма. Тази тенденция има своите корени в добре устроеното радикално и просръбско течение сред мюсюлманите в Херцеговина още от времето на Осман Джикич¹⁴⁾ и движението „Мюсюлманска демокрация“ в Австро-Унгария (Hoare, 2007: 267–273).

Трябва да се отбележи, че мюсюлманската съпротива няма единна проили антифашистка идеологическа ориентация. По-скоро автономистите са разделени на отделни групи – едни искат да работят в политическата рамка, осигурена от усташите и НХД; други искат директно сътрудничество с Германия; трети искат да си сътрудничат с италианците и четниците; някои искат да сътрудничат с партизаните; други се ориентират дори към своя бивш имперски сюзерен Турция, който запазва неутралитет в този военен конфликт. Тези крила търсят различни пътища към една и съща цел, а именно – да защитят босненската и мюсюлманската автономия.

Евентуална босненска автономия заплашва цялостния интегритет на НХД и за усташите е недопустимо да сътрудничат на подобна идея. Това довеж-

да до ориентирането на част от мюсюлманските автономисти директно към Германия и Хитлер. На 1 ноември 1942 г. група от водещите мюсюлмански политици представят меморандум на Хитлер, в който ласкателно го наричат „Нашият Фюрер!“. Меморандумът се състои от осем точки със специални искания, сред които основното е за босненска автономия под германски протекторат. В документа се твърди, че босненските мюсюлмани са всъщност „готско, т. е. германско племе, на име „Босна“. Босненските мюсюлмани искат споменатия вече легион на Мухамед-ага Хаджиефендич, който наброява около 6000 души, да бъде увеличен чрез вливането на всички мюсюлмани от хърватската армия и усташката милиция, като по този начин се сформира военна единица на име „Босненска гвардия“ под директното командване на Вермахта. Босненските мюсюлмани искат всички форми на усташка дейност в босненската автономия да бъдат забранени. Предлага се създаването на нова административна единица на име „Жупа Босна“, с център Сараево, под директния контрол на Германския райх. Мюсюлманите ще получат абсолютно етническо мнозинство в Босна чрез отцепване на хърватските и сръбските зони на страната в полза на съседните държави и чрез размяна на население с тях. Мюсюлманите също така искат изграждане на клон на Националсоциалистическата германска работническа партия в Босна и правото да използват пристанището в Плоче, на широкото устие на р. Неретва (Tomasevich, 2001: 466–510). Мюсюлманският меморандум всъщност представя традиционните искания на мюсюлманите автономисти, които намират относително подобен аналог и в други политически течения.

Германия е неспособна да изпълни тези радикални искания на босненските мюсюлмани поради опасността от влошаване на отношенията си с Хърватия. За да се тушира това сепаратистко напрежение в Босна, Хитлер е принуден да направи сериозна отстъпка в полза на мюсюлманите. През февруари 1943 г. той потвърждава създаването на СС дивизия, съставена от босненски мюсюлмани. Впоследствие избраното име за дивизията е „13-а доброволческа Босненско-херцеговинска дивизия (Хърватия)“, макар че формирането остава известно в историческата наука с името „Дивизия Ханджар“⁽¹⁵⁾, или накратко СС „Ханджар“ (Lepre, 1997: 59–60). В състава ѝ влизат около 60 % мюсюлмани и 40 % германци. 3000 мюсюлмани са освободени от военна служба в НХД, за да се включат в дивизията. Създаването на това паравоенно формирование е подкрепено от някои представители на мюсюлманския елит, които се надяват, че това може да се използва за постигане на техните национални цели. В редиците на дивизията Имам Халил Малкович, заемащ поста оберштурмфюрер, става известен с това, че е единственият мюсюлманин, удостоен с германски железен кръст през войната (Redžić, 1987).

СС „Ханджар“ обаче първоначално се използва за военни цели извън Босна, във Франция. Формирането се връща на Балканите едва когато военната

и политическата обстановка напълно са се променили. На всички фронтове войната се обръща стремително срещу германците. Партизаните увеличават и консолидират своя военен и политически контрол и с подкрепата на западните съюзници и СССР са на път да установят своя контрол над територията на Югославия. По този начин може да се обясни започналото масово дезертьорство от СС „Ханджар“ и включването на много членове на дивизията в състава на партизанските отряди. В германски меморандум от 5 октомври 1944 г. се съобщава, че 2000 членове на дивизията вече са дезертирали и са се присъединили към партизаните. Променената военнополитическа ситуация кара германците да започнат планове за сформирание на втора мюсюлманска СС дивизия, наречена 23-та СС дивизия „Кама“, но по време на посещението на Павелич при Хитлер през септември 1944 г. ген. Джуро Груич – командир на военния офис на Павелич, твърди, че ще бъде много трудно за Хърватска да предостави нови 5000 души, искани от Германия, в допълнение към вече изпратените 5000. Неблагоприятната обстановка за германското военно командване и усташкото ръководство е основната причина планове за създаване на втора мюсюлманска СС дивизия да бъдат преустановени (Tomasevich, 2001).

С упадъка на СС „Ханджар“ умира и военната съпротива на мюсюлманите автономисти. След като партизаните унищожават легиона на Хаджиефендич през есента на 1943 г., се запазва едно ядро от антипартизански бойци от бившия легион и оцелелите мюсюлмански милиционерски отряди от Източна Босна, които по-късно стават известни като „Зелените сили“ под командването на Нешад Топчич. Формално включени в „Домашните отряди“¹⁶⁾ през януари 1944 г., „Зелените сили“ практически са независими. Тяхната идеология е изрично мюсюлманска, като на техните фесове е изобразен полумесец. Според доклад на усташката тайна полиция, Топчич е „много добър за времето си хърватски националист“ и „продължава да твърди, че е хърватин, чиято единствена цел е да унищожи четниците и партизаните“, но всъщност „следва изключително линията на чистата ислямска политика и нейното истинско реализиране под формата на крайната цел – автономна Босна и Херцеговина под зелено знаме“ (Hoare, 2007: 267–273).

В тази сложна политическа обстановка немалко босненски мюсюлмани започват да споделят свои собствени виждания как да се справят с военновременната ситуация. Мустафа Мулалич – политик и бивш член на Югославския парламент от Югославската национална партия преди войната, става основен говорител на тези мюсюлмани в Босна и Херцеговина и Санджак, които са на страната на четниците на ген. Дража Михайлович¹⁷⁾. През януари 1944 г., на четническия конгрес в Ба, той става вицепредседател на Четническия централен национален комитет, какъвто остава до последните седмици на войната, когато се предава на партизаните. В специално писмо към някои водещи мюсюлмани той се обявява против усташи и партизани и развива концепцията,

че истинското място на мюсюлманите е заедно с ген. Михайлович. Трябва да се отбележи, че по това време четниците намират за политически целесъобразно да променят своята политика по отношение на мюсюлманите. В действителност в края на 1944 г. те организират мюсюлмански четнически корпус в Североизточна Босна (Tomasevich, 2001: 466–510).

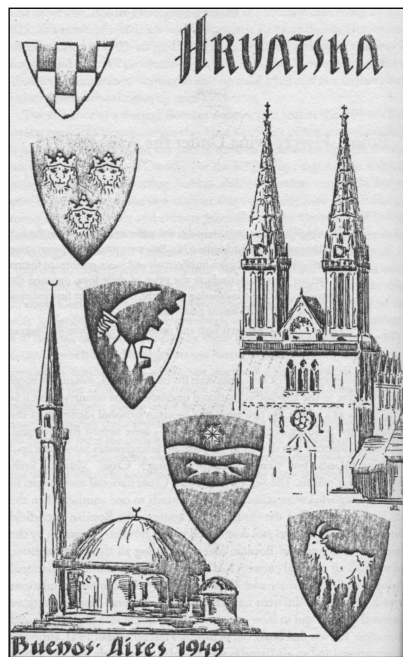
Други мюсюлмани се включват активно в освободителното движение в редиците на партизаните. Именно партизанското движение има основна роля в ликвидирането на усташката власт на територията на Босна и Херцеговина. Югославското партизанство е подчертано интересно явление, върху което има множество проучвания и различни интерпретации. Нужно е да се отбележи обаче, че масово се възприема, особено на Запад, твърдението, че партизанството има предимно сръбски етнически характер. В известна степен тази метаисторическа теза се акумулира от пропагандата по време на кабинета на Слободан Милошевич, идеологически обвързвайки сърбите с антифашистката борба и свързвайки хървати, мюсюлмани и албанци с профашистките сили по време на войната. Реалната документация обаче показва, че сърбите преобладават в партизанското движение само в ранните етапи на войната, когато то е относително малобройно. Впоследствие в редиците на партизанските отряди се включват множество хървати, словенци, мюсюлмани, албанци и др., като е редно да се отбележи, че хърватите предоставят най-много партизани от която и да е друга югославска общност (Hoare, 2007: 256–267).

Голямата популярност на партизанството на територията на Босна и Херцеговина може да се обясни с изострената конфликтност в заключителния период от усташкия режим и войната в Югославия. От една страна, стои консервативната риторика на сръбските националистически елементи. Те възприемат виждането, че Босненският въпрос трябва да бъде разрешен на великосръбска основа, чрез унищожение, изселване или форсирано асимилиране на несръбското население в Босна с цел създаване на бъдеща Велика Сърбия. Сръбските националисти отстояват принципните идеи на „сръбството“ още от времето на Илия Гарашанин, срещу което партизаните предлагат идеите за сърбо-хърватско-мюсюлманска солидарност и автономна и мултинационална Босна и Херцеговина, които съвсем обяснимо печелят по-голяма популярност сред босненското население. От друга страна, допълнителен мотив за масовото включване на босненското население, включително мюсюлмани, в партизанските отряди са все по-големите репресии на усташките власти, които виждат в партизанството заплаха за интегритета на своята държава. Засилва се и терорът на германците върху цивилното босненско население, поради неговите връзки с антифашистката съпротива. Това обяснява в известен смисъл все по-мултинационалния характер на партизанството, образуван след вливането на голям брой хървати и мюсюлмани, представители на различни социални слоеве от босненското общество (Hoare, 2007: 279–283). Интересна

тенденция сред мюсюлманското население е, че по-активни в партизанското движение са градските мюсюлмани, докато тези от селските райони остават по-пасивни, вероятно поради значително по-голямата си уязвимост от агресията на вражески елементи (Redžić, 2005: 197–246).

С наближаването на края на войната на територията на Югославия политическата ситуация се променя с изключителна динамика. Последните седмици на усташкото управление в Сараево са съпроводени от много насилие над всички националности и вероизповедания в града. Първият партизански отряд, който влиза на територията на града при неговото освобождение, е 16-а Мюсюлманска бригада, включваща в състава си предимно босненски мюсюлмани. На 6 април 1945 г. партизаните превземат Сараево. Впоследствие голяма част от населението на града се присъединява към тях в последните бойни действия срещу усташите. Това свидетелства за неоспоримия принос на мюсюлманите за окончателния разгром на усташите и нацистите на територията на Югославия. За периода на цялата война 23 % от югославските партизани на територията на Босна и Херцеговина са мюсюлмани (Hoare, 2006: 10).

От казаното дотук става ясно, че политическата активност на босненските мюсюлмани е крайно разнородна, непоследователна и в известна степен хаотична. Парадоксално е, че има случаи на едновременно участие на мюсюлманско население във враждуващи идеологически крила. Това свидетелства за липсата на единна политическа доктрина, която да бъде поддържана от всички мюсюлмани, отсъствието на ефективен политически елит, който да обедини босненската мюсюлманска общност, да изгради и впоследствие да защити нейните интереси. Отсъствието на ясна общонационална конкретика при бошняците е показателно от документираните случаи на мюсюлмански бригади и паравоенни структури, които първоначално имат ясно изразени прогермански и/или проусташки възгледи, но с наближаването на края на войната преминават на страната на антифашистката съпротива и партизаните (Hoare, 2007: 279–283).

Корицата на следвоенния усташки емигрантски вестник „Hrvatska“, представяща гербовете на днешна Хърватска, Далмация, Босна и Херцеговина, Славония и Истрия

Заклучение

Положението на мюсюлманите в рамките на Независимата хърватска държава може да се обобщи като вътрешнополитически проблем от първостепенна важност за усташкия режим. Именно по този начин се обяснява първоначалната толерантна политика на хърватското ръководство с цел привличането на възможно най-голям брой мюсюлмани на своя страна. Задълбоченото проучване на усташката идеология обаче показва, че далечната стратегия на Анте Павелич и усташите е да претопят и „хърватизират“ босненските мюсюлмани, изграждайки хомогенна хърватска нация под лоното на католицизма. Усташите по-скоро се безпокоят от мюсюлманския сепаратизъм, който би заплашил целокупността на тяхната държава. Чрез целенасочена културноасимилационна политика НХД се опитва да инкорпорира един сравнително голям за балканските мащаби етнически масив в хърватската нация, впрягайки в действие цялата си пропагандна националистическа машина. В някакъв смисъл описаните по-горе метаисторически интерпретации относно босненския етногенезис и хърватското „историческото право“ върху Босна имат съзнателната цел да изнесат хърватската етническа граница възможно най-на изток. Това би дало на хърватската национална идея изключително предимство пред враждебния сръбски национализъм, който също използва аналогичен квазинаучен сюжет относно сръбския характер на Босна и Херцеговина.

Ключов фактор за цялостния провал на усташкия режим е самата структура на усташкото движение, което след тенденциозно увеличаващата се членска маса след 1941 г. започва да се тресе под ударите на вътрешни междусобни противоречия и до края на своето съществуване не успява да постигне окончателно изяснена национална идеология, обединяваща всички слоеве от обществото във военновременната хърватска държава. Това, от своя страна, създава изключителен политически и социален хаос в някои части от НХД, както безспорен пример е територията на Босна и Херцеговина. Стенли Пейн споделя виждането, че усташите са идеологически, а оттам и политически недостатъчно зрели, за да се превърнат в нещо повече от протофашистка организация, която да изгради необходимите опори на своя режим и оттам да се легитимира пред своето етнически, идеологически и социално хетерогенно население (Payne, 1996: 404–411).

Повечето автори смятат, че усташката политика спрямо мюсюлманите е неуспешна, тъй като не осигурява основните културно-национални искания, които босненският мюсюлмански елит е заложил в своята национална програма още от началото на XX век. Само при широка културна и политическа автономия на Босна и Херцеговина в рамките на НХД мюсюлманското население би приело Хърватия като своя държава, към която да изпитва лоялност и национална отговорност. Загреб допуска стратегическа грешка, като не осигурява гарантираните в началото на режима права на мюсюлманите, което

лишава властта от вътрешната подкрепа при изграждането и отбраната на НХД. Огромна част от босненските мюсюлмани отхвърлят хърватската идентичност и остават безразлични към усташкото движение. Историческият контекст показва, че именно вътрешната нестабилност в Босна, изразяваща се в етнополитическа динамика и разнородни по своя характер враждуващи сили, е сред основните вътрешнополитически причини усташкият проект в босненските земи да не успее. Той променя драстично изградената от довоенния югославски период ситуация в Босна и Херцеговина през 1941 г., създавайки изцяло нов баланс на силите, който обаче в рамките на четири години коренно се изменя и еволюира в това, върху което ще стъпи новият югославски режим на Тито след края на войната. В историческата наука широко застъпено е мнението, че комунистическата революция в Босна и Херцеговина освобождава мултиетническото босненско общество от модерния национализъм и неговите вредни проявления. В действителност СФР Югославия осигурява известен етнически баланс в региона, но не успява да се справи с икономическите и социалните проблеми, които в по-късен етап прерастват в нова вълна на враждуващи етнонационализми, дали като краен резултат печално известните събития в Босна и Херцеговина от 90-те години на XX век.

БЕЛЕЖКИ

1. Принципите на великосръбската доктрина са изложени в т. нар. „Начертание“ на сръбския министър Илия Гарашанин през 1844 г. Концепцията предвижда създаването на „Велика Сърбия“ чрез политическото и културното завладяване на земите, населявани от българи, хървати, словенци, босненци, черногорци и унгарци и интегрирането на тези етнически групи към сръбската национална идентичност. Вж. Cohen, F. (1996). *Serbia's Secret War: Propaganda and the Deceit of History* (pp. 3–12). Texas A&M University Press.
2. За по-детайлен преглед на националния въпрос в междувоенна Югославия вж. Banač, I. (1988). *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. New York: Cornell University Press.
3. Думата „ustaše“ произлиза от хърватския глагол „ustati“, буквално означаващ „въставам“ (бел. Е. С.).
4. Д-р Анте Павелич (1889–1959) е хърватски адвокат и политик в междувоенна Югославия. Основател и идеолог на радикалната националистическа хърватска организация „Усташи“. Провъзгласен за „поглавник“ на Независимата хърватска държава на 10 април 1941 г. Заема този пост до края на съществуването на страната през 1945 г. След края на войната емигрира в Италия и Латинска Америка. През 1956 г. в Буенос Айрес създава Хърватското освободително движение, легализирано като политическа партия в Хърватска през 1991 г. Вж. Tomasevich, J. (2001). *War and Revolution in*

- Yugoslavia 1941–1945: Occupation and Collaboration* (pp. 1–61). Stanford: Stanford University Press.
5. Славко Кватерник (1878–1947) е бивш лейтенант в австро-унгарската армия и един от създателите на усташкото движение през 30-те години. Министър на въоръжените сили на Независимата хърватска държава в периода 1941–1943 г. Провъзгласен за маршал от Анте Павелич. След края на войната е арестуван, осъден на смърт и екзекутиран в Загреб през 1947 г. Вж. Tomasevich, J. *Ibid.* pp. 416–465.
 6. Титлата „poglavnik“ произлиза от прилагателната форма „poglavit“, което в превод от хърватски език означава „пръв“, „най-важен“, което в контекста на НХД се тълкува като „глава“, „лидер“, „вожд“ (бел. Е. С.).
 7. Осман Куленович (1889–1947) е хърватски политик и адвокат. Вицепремиер в първото правителство на Независимата хърватска държава (април–ноември 1941 г.). До май 1943 г. заема поста министър на външните работи на НХД. След края на войната е осъден на смърт и екзекутиран в Загреб през 1947 г. Вж. Redžić, E. (2005). *Bosnia and Herzegovina in the Second World War*. pp. 164–196.
 8. Джафер-бег Куленович (1891–1956) е хърватски политик и един от най-влиятелните мюсюлмани в НХД. Заема поста вицепремиер в усташката държава от ноември 1941 до май 1945 г. В периода 1939–1941 г. наследява лидерството на Югославската мюсюлманска организация (Jugoslavenska Muslimanska Organizacija) в Кралство Югославия от Мехмед Спахо. Споделя виждането за „Велика Босна“, която с хърватска подкрепа да присъедини и Санджак. Вж. Burg, S., P. Shoupp. (1999). *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*. New York: M.E. Sharpe. pp. 16–61.
 9. Миле Будак (1889–1945) е хърватски политик и писател. Известен е като един от основните идеолози на усташкото движение. Екзекутиран от партизаните през 1945 г. Вж. Tomasevich, J. *Ibid.* pp. 30–47.
 10. Адем-ага Мешич (1861–1945) е хърватски политик и писател. Възприема идеологията на национализма като положителен елемент от Запада и идеята за отделяне на религията от нацията, поради което влиза в конфликт с консервативната туркофилска религиозна интелигенция. Изкачва се до високите етажи на властта в НХД, но след 1943 г. започва да критикува политиката на правителството. През 1945 г. е арестуван и интерниран в концентрационния лагер Стара Градишка, където умира през същата година. Вж. Kolanović, N. K. *Ibid.* (2008). *Ademaga Mešić i hrvatska nacionalna ideja 1895–1918 godine*. ČSP, br. 3. Zagreb. pp. 1119–1140.
 11. Анте Старчевич (1823–1896) е хърватски писател, политик и основен идеолог на модерния хърватски национализъм. Автор на редица политически монографии и съчинения. Вж. Любомирова, И. *Цит. съч.* с. 262–303.
 12. Хюсеин-бег Градашчевич (1802–1831) е мюсюлмански генерал от Босна и Херцеговина, който се бори за установяването на босненска

- автономия в рамките на Османската империя. Известен е с прякора „Змеят от Босна“ (Zmaj od Bosne). Лидер на Голямото босненско въстание (1831–1832) срещу султан Махмуд II. Днес е национален герой за бошняците и една от най-забележителните фигури в историята на Босна и Херцеговина. Вж. Hanioglu, M. (2010). *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (pp. 60–69). New Jersey: Princeton University Press.
13. Стара народна традиция на територията на бивша Югославия, официализирана при установяването на социалистическия режим в страната. Вж. Григоров, Д. (2006). „Друже Тито, ти нама си кумовао, да са твога пута не скренемо“. *Документи за Йосип Броз в ролята на кръстник*. Анамнеза. год. I. бр. 1. 155–185. <<http://anamnesis.info/broi1/grigorov.php>> (посетено на 20.09.2012).
14. Осман Джикич (1879–1912) е сръбски поет, драматург и политик от Мостар. Един от най-видните мюсюлмански интелектуалци от края на XIX и началото на XX в., който изтъква необходимостта от реформа на политико-културните разбирания на територията на Босна и Херцеговина – тогава част от Австро-Унгария. Настоява мюсюлманите да възприемат идеите на националното единство заедно с православно население и заедно да водят борба за освобождение. Развива своите национални и демократически идеи още в младежките си години. Вж. Матица Српска. Српски биографски речник. Одабране биографије (I–IV том). <http://www.maticasrpska.org.rs/biografije/biografije_sbr.pdf> (посетено на 21.09.2012).
15. В превод от хърватски език думата „handžar“ означава „ятаган“. (Бел. Е. С.)
16. Паралелно със създаването на усташкото движение от радикалните хърватски националисти, начело с Анте Павелич, по-умерените хърватски националисти създават нелегална национална милиция, известна като Домашните отряди (Hrvatski domobran, HD). В периода 1941–1945 г. домобранското движение се превръща в отделен компонент от въоръжените сили на Независимата хърватска държава, целящ защитата на страната от външна и вътрешна заплаха. Вж. Payne, S. *Ibid.* pp. 404–411; Tomasevich, J. *Ibid.* pp. 416–465.
17. Драголюб „Дража“ Михайлович (1893–1946) е сръбски генерал и монархист по време на Втората световна война. По време на окупацията на Югославия от силите на Оста (1941–1945) той ръководи антифашистка паравоенна организация, известна като „Четнически отряди към югославската армия“. Организацията е по-известна като „Четници“, макар че по-късно е преименувана на „Югославска армия в отечеството“ (Югословенска војска у отаџбини). След края на войната ген. Михайлович е арестуван, осъден на смърт и екзекутиран през 1946 г. в Белград. Вж. Tomasevich, J. (1975). *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: The Chetniks* (pp. 115–165). Stanford: Stanford University Press.

ЛИТЕРАТУРА

- Брубейкър, Р. (2004). *Национализмът в нови рамки. Националната общностност и националният въпрос в Нова Европа*. С.
- Григоров, Д. (2006). „Друже Тито, ти нама си кумовао, да са твога пута не скренемо“. *Документи за Йосип Броз в ролята на кръстник*. Анамнеза. Год. I, бр. 1, 155–185. <<http://anamnesis.info/broi1/grigegov.php>> (посетено на 20.09.2012).
- Йовевска, М. (2006). *Босна и Херцеговина XIX–XX век*. В. Търново.
- Любомирова, И. (2001). *Национализъм и национална политика в Независимата хърватска държава*. С.
- Матица Српска. Српски биографски речник. Одабране биографије (I–IV том). <http://www.maticasrpska.org.rs/biografije/biografije_sbr.pdf> (посетено на 21.09.2012).
- Огнянова, И. (2010). Хърватският национализъм и разпадането на версайска Югославия през 1941 г. В: *Studia Balcanica*, 28.
- Banač, I. (1988). *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. New York: Cornell University Press.
- Burg, S. & Shoupp, P. (1999). *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*. New York: M.E. Sharpe.
- Cohen, F. (1996). *Serbia's Secret War: Propaganda and the Deceit of History*. Texas A&M University Press.
- Donia, R., J. V. Antwerp Fine. (1994). *Bosnia and Hercegovina: a tradition betrayed*. New York: Columbia University Press.
- Džubur, L. (1986). Poslednje školsko zvono (pp. 344–402). In: Kovačević, S. (Ed.). *Hercegovina u NOB*. Vojnoizdavački i novinski centar.
- Glenny, M. (2001). *The Balkans: Nationalism, War & the Great Powers, 1804–1999*. Penguin Books.
- Hadžijahić, M. (1973). Muslimanske rezolucije iz 1941 godine (pp. 277). In: *Istorija Naroda Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta.
- Hanioglu, M. (2010). *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. New Jersey: Princeton University Press.
- Hoare, M. A. (2006). *Genocide and Resistance in Hitler's Bosnia: The Partisans and the Chetniks*. Oxford: Oxford University Press.
- Hoare, M. A. (2007) *The History of Bosnia. From the Middle Ages to the Present Day*. London: Saqi.
- Imamović, M. (1997). *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Bošnjačka zajednica kulture Preporod.
- Jelić-Butić, F. (1977). *Ustase i NDH*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Kolanović, N. K. (2008) Ademaga Mešić i hrvatska nacionalna ideja 1895–1918 godine. *ČSP*, 3, 1119–1140. Zagreb.

- Kolanović, N. K. (2009). *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941–1945*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest-Školska knjiga.
- Konjević, M. (1973). 'O nekim pitanjima politike ustaša prema bosanskohercegovačkim Muslimanima 1941. godine', 1941 (pp. 263–274). In: *Istoriji naroda Bosne i Hercegovine*. Sarajevo.
- Konjević, M. (1977). O reagiranju ustaške propagande na razvoj ustanka 1941–1942. In: *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941–1945): radovi sa naučnog skupa održanog na Kozari (Mrakovica) 27. i 28. oktobra 1977*.
- Lepre, G. (1997). *Himmler's Bosnian Division: The Waffen-SS Handschar Division 1943–1945*. Schiffer Military History.
- Mužić, I. (1996). *Slaveni, Goti i Hrvati na teritoriju rimske provincije Dalmacije*. Split: Iberia.
- Pavlowitch, S. (2008). *Hitler's new disorder: the Second World War in Yugoslavia*. New York: Columbia University Press.
- Payne, S. (1996). *A History of Fascism, 1914–1945*. University of Wisconsin Press.
- Redžić, E. (1987). *Muslimansko Autonomastvo I 13. SS Divizija*. Sarajevo: Svjetlost.
- Redžić, E. (2005). *Bosnia and Herzegovina in the Second World War*. London: Routledge.
- Tomasevich, J. (1975). *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: The Chetniks*. Stanford: Stanford University Press.
- Tomasevich, J. (2001). *War and Revolution in Yugoslavia 1941–1945: Occupation and Collaboration*. Stanford: Stanford University Press.

BOSNIAN MUSLIMS AND THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA (1941–1945)

Abstract. The Bosnian Muslim community within the wartime puppet Independent State of Croatia (Nezavisna Država Hrvatska, NDH) (1941–1945) is an important domestic issue for the newly created Ustaša government. After the proclamation of the new country in April 1941, Bosniaks comprise approximately 10 % of the state population and this requires a specific national strategy by the „Poglavnik“ Ante Pavelić and the Croatian leadership. The Ustaša ideology refers extremely tolerant towards the Muslim minority in NDH and its specific cultural and religious characteristics. Bosnia is declared by the official propaganda as a „historical“ Croatian land and Bosniaks – as a „branch of Croatian nation“. Islam is declared as an official religious element in the State. In the long term this strategy is clearly intended to assimilate Bosnian Muslims within the Croatian national identity. The unsuccessful political moves by the Ustaša government

and the extreme wartime terror in Bosnia and Herzegovina (by Nazis, Chetniks, Serbian rebellion, etc.) accumulated discontent of the majority of Bosniaks and they launch their own political activity. However, they are disunited, participated in different, often opposing to each other political wings and factions, which indicates a vague and unformed national identity among them. This study examines the aforementioned political and social processes and tendencies in this part of the Balkans during the Second World War. It features the events surrounding the inclusion of Bosnia and Herzegovina within the new Croatian administration, as well as the national politic of the Ustaša government towards Bosnian Muslims. Particular emphasis is the attempts of the Croatian nationalist ideology to incorporate Bosniak community, based on the conception of the important role of Muslims in the genesis of Croatian nation in historical aspect. The research also reveals the different trends of the political activity within the Muslims, including their collaboration with the Ustašas and the Nazis, their autonomist movement and their inclusion in the antifascist Partisan movement.

Evlogi Stanchev

✉ Sofia University „St. Kliment Ohridski“
15, Tsar Osvoboditel Blvd.
1504, Sofia, Bulgaria
E-mail: evlogi.stanchev@inbox.ru